

Papier om de stoof aan te steken Mobiliteitscontrole in de Antwerpse hospitaliteitsector tijdens de lange negentiende eeuw

door Jasper SEGERINK¹

Abstract

This article examines the control of mobility in Antwerp's hospitality sector during the long nineteenth century. The hospitality sector - the various hotels, lodging houses, inns and pensions - facilitated mobility of very diverse groups along the social ladder, including tourists, merchants and diplomats, as well as sailors, day labourers, peddlers and sex workers. Migration policy research usually focuses on specific groups of migration, but only rarely is attention paid to the full diversity of mobility in historical contexts. An examination of mobility control in the hospitality sector forces us to reflect on the relations of policy toward these diverse mobile groups. With said agenda at the forefront, this article offers an analysis of development of, on the one hand, the legislative framework within which hospital mobility was controlled and, on the other, how it was applied in practice during the long nineteenth century. Migration historians regard this century as a crucial transition period in migration policy, during which the rise of the nation-state provoked various experiments with local and national policies. Belgium, with strong municipal freedoms enshrined in the constitution, and Antwerp specifically, during the period a rapidly growing port city and an important transatlantic link, provides an excellent case study for this.

INLEIDING

Op 11 februari 1918 trad de politie onverwacht het logementshuis binnen van Maria Lanfer in een volkswijk te Antwerpen. De adjunct-commissaris constateerde dat er in Maria's logementregister – het register waarin ze nauwkeurig de intrek- en uitgaansdatum van haar gasten moest registreren – enkele pagina's waren uitgescheurd. Toen de agent Maria hiermee confronteerde, deed ze of haar neus bloedde: *“Ik weet niet wie die bladeren daar uitgescheurd heeft of op welke manier zij verdwenen zijn. Het is waarschijnlijk mijn meire die ze gebruikt heeft om de stoof aan te steken. Zij heeft het mij niet willen bekennen, als ik haar desaangaande ondervraagd heb.”* Daar voegde ze uiteindelijk nog aan toe: *“Ik houd ook geen logementhuis meer.”*²

Bovenstaande episode is fascinerend voor historici geïnteresseerd in migratieregulatie. Het biedt een glimp van een registratiesysteem waarin uitbaters van de hospitaliteitsector, zoals hotels, logementshuizen, en herbergen, wer-

¹ De auteur zou graag Hilde Greefs, Greet de Block, Michael Auwers, de anonieme recensenten, en de redactie van KZM bedanken voor de totstandkoming van dit artikel.

² Bestuurlijke Akte, 11 februari 1918, Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief (verder 'SAA MA'), 700#879.

den geïncorporeerd om reizigers strikt te controleren. In de explosieve context van de Eerste Wereldoorlog was dit uiteraard niet uitzonderlijk. Door tijdgenoten en historici wordt de oorlog beschouwd als het einde van een periode van relatief vrij verkeer van personen in West-Europa. Inderdaad, dankzij een groter en toegankelijker treinnetwerk, structurele werkloosheid in plattelandsgemeenten, en een relatief liberaal migratiebeleid, werd een steeds groter onderdeel van de samenleving tijdens de negentiende eeuw mobieler in hun zoektocht naar werk – tot het dreunen van de geweren in 1914 hier een abrupt einde aan maakte.³ Het ontluiken van de Grote Oorlog bracht weliswaar een verscherpte aandacht van autoriteiten voor vreemdelingenregistratie en -controle, maar tegelijk was deze terug van nooit weggeweest. Veel van de (her) ingevoerde migratiecontroles in WOI waren niet nieuw, en het logementsregister was hier geen uitzondering op.

De geschiedenis van dit logementsregister in de lange negentiende eeuw staat centraal in dit artikel. Een toespitsing op het logementsregister is relevant omdat we niets weten over de ontwikkeling van deze bron, maar de bredere agenda van dit artikel is aantonen dat migratiehistorici dusver te veel hebben gefocust op kernthema's zoals vestiging, naturalisatie, toegang tot welvaart etc., maar veel minder over mobiliteit in de brede zin van het woord. Hospitaliteit – de verzameling van hotels, logementshuizen en pensions - tijdens de lange negentiende eeuw was een cruciale institutie in het ontvangen van zeer diverse mobiele groepen, waaronder handelaren, diplomaten en toeristen, maar ook dagloners, sekswerkers, ambulante ambachtsmannen en matrozen. Dankzij hun quasi continue mobiliteit, waren bovenstaande kernthema's minder van toepassing op deze mobiele groepen, wat nieuwe vragen opwerpt over waarom autoriteiten een hospitaliteitscontrole noodzakelijk achtte. Enkel door structureel naar hospitaliteit te kijken, zo argumenteert dit artikel, kunnen we historische migratieregimes in hun volledigheid en complexiteit ontleden.

Met dit doel voorop proponeert dit artikel een geschiedenis van het logementsregister in Antwerpen, en bij uitstek België, tijdens de lange negentiende eeuw, een periode van staatsvorming, migratie-democratisering, en intense urbanisering. Eerst volgt een korte synopsis van de historiografie rond migratie- en hospitaliteitsbeleid. Daarna biedt deze bijdrage een korte schets van migratie (beleid) en accommodatie in Antwerpen, dit is noodzakelijk om de verdere bevindingen in perspectief te plaatsen. Deel drie gaat op zoek naar de legislatieve en juridische wortels van mobiliteitscontrole in de accommodatiesector vóór de Belgische onafhankelijkheid. Dit deel toont aan dat er gedurende de hele negentiende eeuw steevast werd verwezen naar een 'antieke' wet vanuit de Franse periode. In het derde wordt de implementatie van de overnachtingsregisters in verhouding tot de ontplooiende Belgische natie staat geanalyseerd.

³ Voor overzicht, zie: Leslie Page Moch, *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650* (Bloomington: Indiana University Press, 2003).

De overnachtingsregisters vormden een van de cruciale schakels in de registratie van vreemdelingen op het grondgebied voor de Staatsveiligheid, maar voor het Antwerps stadsbestuur waren andere, economische en administratieve motivaties van belang. Deze geschillen worden verder uitgediept in het vierde deel, waarin identiteitsverificatie van de overnachtingsregisters ter discussie komt. Zeker vanaf 1860, wanneer grenscontroles op paspoorten werden afgeschaft, kwam het bestaan van het register sterk ter discussie.

1. HOSPITALITEIT ALS LENS OP MIGRATIEBELEIDSGESCHIEDENIS

Historisch onderzoek naar migratiebeleid is de recente decennia sterk toegenomen, en dit vanuit een reflectie op eigentijdse debatten rond gepercipiëerde asiel- en migratiecrisissen. Historici beschouwen de negentiende eeuw als een cruciale overgangperiode in migratiebeleid. Waar dit beleid in het Ancien Régime voornamelijk het actieterrein was van stedelijke besturen, treedt er in de vroege negentiende eeuw een geleidelijke machtsverschuiving op, waarbij opkomende natiestaten geleidelijk aan deze verantwoordelijkheid naar zich toe trekken.⁴ Net zoals staten een monopolie op legitiem gebruik van geweld claimden, herhaalden ze dit later voor mobiliteit.⁵ Maar recent onderzoek heeft aangetoond dat staten maar deels slaagden in hun claim op dit monopolie. Studies naar migratiecontrolepraktijken in negentiende-eeuws Antwerpen en Brussel, onder andere, tonen aan dat stedelijke autoriteiten veel ruimte creëerden binnen in het nationale legislatieve kader, en naargelang eigen noden de schroeven van controle konden aanspannen of lossen.⁶ Zeker in België was dit het geval, waarbij stedelijke vrijheden diep waren verankerd in de grondwet. Migratiebeleid, eerder dan een prerogatief van de staat, was zo een sterk gecontesteerde arena van verschillende beleids- en lobbygroepen. In deze Foucauldiaanse traditie van ‘governmentality’ pleiten Hilde Greefs en Anne Winter voor meer onderzoek naar beleidspraktijken in enerzijds ‘officiële’ ruimtes – zoals stadspoorten, gemeentehuizen en politiebureaus -, en anderzijds ‘informele’ ruimtes – waaronder herbergen, logementshuizen en treinstations - om te achterhalen hoe deze diverse praktijken de mobiliteit van

⁴ Bert De Munck and Anne Winter, “Regulating Migration in Early Modern Cities: An Introduction,” in *Gated Communities? Regulating Migration in Early Modern Cities*, ed. Bert De Munck and Anne Winter (London: Routledge, 2012).

⁵ Andreas Fahrmeir, “Conclusion,” in *Migration Policies and Materialities of Identification in European Cities. Papers and Gates, 1500–1930s*, ed. Hilde Greefs and Anne Winter (New York: Routledge, 2018); John Torpey, “Passports and the Development of Immigration Controls in the North Atlantic World During the Long Nineteenth Century,” in *Migration Control in the North-Atlantic World. The Evolution of State Practices in Europe and the United States from the French Revolution to the Inter-War Period*, ed. Andreas Fahrmeir, Olivier Faron, and Patrick Weil (New York/Oxford: Berghahn Books, 2003), 73–90.

⁶ Ellen Debackere, *Welkom in Antwerpen? Het Antwerpse Vreemdelingenbeleid, 1830-1880* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2020). Alexander Coppens, “Tussen Beleid En Administratieve Praktijk. De Implementatie van Het Belgisch Migratiebeleid in Negentiende-Eeuws Brussel” (Brussels, Vrije Universiteit Brussel, 2017).

specifieke groepen inperkten, of juist versterkten.⁷ Het is op een van deze informele ruimten, de hospitaliteitsector, dat dit artikel zich toespitst.

Theoretische en empirische studies wijzen geregeld op het belang van hospitaliteit in het proces van migratie(beleid), maar slechts zelden vormt dit de centrale focus van het onderzoek. Toch zijn er reeds enkele cruciale stappen gezet, met name in de premoderne periode. Vincent Milliot beschrijft hospitaliteitscontrole in vroegmodern Parijs als ‘*la principale disposition permettant l’identification des nouveaux venus dans la capitale*’, en ook in 16de-eeuws Venetië waren logementhuizen ware ‘*pillars of the surveillance system*’.⁸ Beide werden gemotiveerd vanuit veiligheidsoverwegingen van de ‘openbare orde’, en gepercipieerde sociale en politieke bedreigingen van zwervers, sekswerkers en dissidenten. Studies naar 19de-eeuwse mobiliteitscontrole in de hospitaliteitsector tonen echter een ander beeld. Controle in Versailles was historisch contingent, en dit dankzij veranderende politieke noden, maar ook een sterk onderbemande politie-eenheid.⁹ Hierdoor was de politie genoodzaakt samen te werken met de accommodatie-uitbaters, net die groep die ze dienden te surveilleren, een spanning waar ook de Victoriaans-Londense *constables* mee werden geconfronteerd.¹⁰ Voor België specifiek tasten we nog veelal in het duister over het belang van mobiliteitscontrole in de hospitaliteitsector. In zijn werk naar migratiecontrole in badplaats Oostende bespreekt Torsten Feys de ambigue houding van de Belgische staat ten opzichte van gegoede toeristen in hotels. Daarnaast zijn er ook enkele verkennende scripties geschreven rond het onderwerp in Antwerpen en Brussel.¹¹

Deze studies schetsen een cruciaal raamwerk voor dit onderzoek, maar het blijft vooral nog onduidelijk welke belangenpartijen, en hoe diverse beleidschalen probeerden een onderscheid te creëren tussen wenselijke en ongewenste mobiliteit in het kader van accommodatie. Zo zijn we ondertussen goed geïnformeerd over transformaties in beleid ten opzichte van negentiende-eeuwse trans-Atlantische migranten, bedelaars, dienstmeiden, matrozen en buitenlandse gastarbeiders. Elk van deze groepen konden stedelijke en nationale autoriteiten identificeren en traceren, elk vanuit specifieke veiligheids-

⁷ Hilde Greefs and Anne Winter, “Introduction,” in *Migration Policies and Materialities of Identification in European Cities: Papers and Gates, 1500–1930s*, ed. Hilde Greefs and Anne Winter (New York: Routledge, 2018).

⁸ Vincent Milliot, “La Surveillance Des Migrants et Des Lieux d’accueil à Paris Du XVIe Siècle Aux Années 1830,” in *La Ville Promise. Mobilité et Accueil à Paris (Fin XVIIe-Début XIXe Siècle)*, ed. Daniel Roche (Paris: Fayard, 2000), 21–76.; Rosa Salzberg, “Controlling and Documenting Migration via Urban ‘Spaces of Arrival’ in Early Modern Venice,” in *Migration Policies and Materialities of Identification in European Cities. Papers and Gates, 1500–1930s*, ed. Hilde Greefs and Anne Winter (New York: Routledge, 2019).

⁹ Lévy-Vroelant, Claire, “Un Siècle de Surveillance Des Garnis à Versailles: 1830-1930,” in *Police et Migrants. France, 1667-1939*. (Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2001).

¹⁰ Tom Crook, “Accommodating the Outcast: Common Lodging Houses and the Limits of Urban Governance in Victorian and Edwardian London,” *Urban History* 35, no. 3 (2008): 414–36.

¹¹ Johan Coene, “De Opvang van Landverhuizers Te Antwerpen (1872-1914)” (Rijksuniversiteit Gent, 1998).; Elke Ichau, “De Antwerpse Logementsector in de Negentiende Eeuw (1813-1885),” *Geschiedenis* (Universiteit Antwerpen, 2005).

en financiële overwegingen: ‘de white slave trade’ voor jonge dienstmeiden, epidemieën voor trans-Atlantische migranten, evenwichtige arbeidsmarkten voor gastarbeiders en matrozen, en druk op de stads- of staatskas ten behoeve van bijstand voor deze allemaal.¹² De hospitaliteitssector, echter, daagde zulke strikte descriptieve categorieën uit. Historisch onderzoek naar hospitaliteit bevestigt keer op keer de intrinsieke diversiteit van deze sector over de hele sociale ladder. Zowel aristocratische toeristen op plezieruitje, handelaars en *haute finance* bankiers op zakenreis als onbemiddelde dagloners en sekswerkers beriepen zich op de veelvuldige hotels, logementhuizen, herbergen en pensions in de stad. Uiteraard bestonden er grote kwalitatieve verschillen tussen een hotel ‘*Du Grand Laboureur*’ op de Meir, en een zeemanslogement ‘*Tien-Tsin*’ in het schipperskwartier. Maar beide maken deel uit van dezelfde sector, en, in theorie, hetzelfde registratieregime. Hoe transformeerde de controle op mobiliteit in de hospitaliteitsector tijdens de negentiende eeuw – een periode van staatsvorming en democratisering van mobiliteit? Welke motiva-ties gingen er schuil achter deze registratieregimes, en wat waren gecontesteerde agenda’s? Door de wetgeving, en de controlepraktijken van mobiliteit in accommodatie in de praktijk te analyseren, hoopt dit artikel een initiële aanzet te geven aan de Belgische, en bij uitstek Antwerpse, mobiliteitsregistratie in de hospitaliteitsector.

Om de verschillende beleidsperspectieven te plaatsen combineert dit artikel bronnencorpussen van verschillende beleidsniveaus. Als migratiehistorici moeten we voorbij de artificiële hiërarchieën kijken die archiefstructuren ons opleggen. Zo worden kettingen van causaliteit blootgelegd die niet per se opwaarts de commandostructuur leiden, maar deze juist in vraag stellen.¹³ Deze beleidsniveaus zijn geen geïsoleerde ‘eilanden’, maar eerder schalen die onderling sterk zijn verstrengeld.¹⁴ Om het nationale beleid te kaderen zijn de dossiers van de vreemdelingenpolitie in het Rijksarchief geconsulteerd. Dossiers I223 en I224 hebben specifieke betrekking tot het houden van de overnachtingsregisters. Voor het provinciale niveau zijn de ‘*Memoriaux administratifs de la Province d’Anvers*’ geraadpleegd. Dit zijn gepubliceerde verzamelingen van al de provinciale omzendbrieven. Deze brieven werpen een

¹² Frank Caestecker, *Alien Policy in Belgium, 1840-1940. The Creation of Guest Workers, Refugees and Illegal Aliens* (New York: Berghahn Books, 2000); Thomas Verbruggen, “Maids on the Move. The Migration of Foreign Domestic Servants to Antwerp and Brussels (1850-1910)” (University of Antwerp/Vrije Universiteit Brussels, 2020); Kristof Looockx, “From Sail to Steam. Two Generations of Seafarers and the Maritime Labour Market in Antwerp, 1850-1900,” *Department of History* (Universiteit Antwerpen/Vrije Universiteit Brussel, 2020); Frank Caestecker and Torsten Feys, “East European Jewish Migrants and Settlers in Belgium, 1880-1914: A Transatlantic Perspective,” *East European Jewish Affairs* 40, no. 3 (2010): 261–84.

¹³ Greefs and Winter, “Introduction.”

¹⁴ Neil Brenner, “The Urban Question and the Scale Question: Some Conceptual Clarifications,” in *Locating Migration. Rescaling Cities and Migrants*, ed. Nina Glick Schiller and Ayşe Çağlar (Ithica & London: Cornell University Press, 2011), 23–41.

licht op de rol van het provinciebestuur als schakel in (migratie)beleid.¹⁵ Voor het stedelijke niveau, ten slotte, werden een variëteit aan fragmentarische dossiers met betrekking tot de Antwerpse accommodatiesector geraadpleegd uit het Felixarchief, waaronder stedelijke decreten, politierapporten, verslagen van de medische commissie, en allerlei correspondentie. Dit corpus is vervolgens gestandaardiseerd en geanalyseerd in Tropy, een archieffoto-software, die toelaat om de verschillende archiefdossiers chronologisch, thematisch en biografisch te structureren.

2. Antwerpen: haar migratie, haar accommodatie

Eerder werd aangehaald hoe de negentiende eeuw een bijzonder mobiele periode in de Europese geschiedenis dankzij de uitbouw van het treinnetwerk, een relatief liberaal migratiebeleid en structurele werkloosheid in plattelandsgemeenten. Steden, hoewel slechts zelden de eindbestemming van deze mobiele groepen, vormden strategische hubs waarin deze stromen samenkwamen, en dit was zeker het geval voor Antwerpen. De Scheldestad maakt in deze periode een dramatische transformatie door van een relatief kleine provinciestad naar de vierde grootste haven ter wereld.¹⁶ Dit had enkele gevolgen voor mobiele groepen in de stad. Als thuishaven van de Red Star Line passeerden er in de decennia voor de Eerste Wereldoorlog zo'n 1,5 tot 2 miljoen transitmigranten door de stad op weg naar de Nieuwe Wereld, maar ook een half miljoen in de andere richting.¹⁷ Daarnaast was de haven de grootste werkgever in de stad, maar wel een bijzonder volatiele.¹⁸ Werk aan de dokken, op de schepen, en in de dienstensector was sterk seizoens- en conjunctuurgebonden. Antwerpen kende dus veel passanten, en deze hadden allemaal een plaats nodig om te overnachten.

Deze toegenomen mobiliteit weerspiegelde zich in een bloeiende accommodatiesector. Doorheen de periode zien we een enorme toename in het aantal Antwerpse overnachtingsetablisementen. Waar politie-inspecties er 112 optekenen in 1853, stijgt dit naar 372 in 1873, en piekt dit spectaculair op 810 in 1914.¹⁹ Bij deze cijfers van de accommodatiesector moet wel de nodige kanttekening geplaatst worden, ze verhullen namelijk een rijke diversiteit aan accommodatiepraktijken. Hoewel in deze periode legislatief en juridisch ge-

¹⁵ Alexander Coppens and Ellen Debackere, "De Toepassing van Het Belgische Immigratiebeleid in de Negentiende Eeuw. Omzendbrieven Als Schakels Tussen Het Centrale En Lokale Beleidsniveau (1830-1914)," *Belgisch Tijdschrift Voor Nieuwste Geschiedenis* 65, no. 2/3 (2015): 12–45.

¹⁶ Catharina Lis, *Social Change and the Labouring Poor: Antwerp, 1770-1860* (Yale University Press, 1986).

¹⁷ Beelaert, Bram, *Red Star Line Antwerpen : 1873-1934* / (Leuven: Davidsfonds Uitgeverij, 2013).

¹⁸ Lis, *Social Change and the Labouring Poor*.

¹⁹ Zie inspectierapporten van de politie in SAA MA, 731#1701; 641#520; 731#165. De rapporten werden opgesteld naar aanleiding van politieke of epidemiologische crisissen, zoals de cholera-uitbraak in 1866, of de Eerste Wereldoorlog in 1914. Zodoende belichten de rapporten voornamelijk de lagere echelons van de hospitaliteitssector. De elitaire hotels werden – zeker op het niveau van hygiëne – in orde geacht. Toch bieden ze een goed en helder overzicht van de bredere transformaties.

zien elke vorm van accommodatie gelijk was, bestonden er voor Antwerpen in de praktijk vier categorieën van accommodatiepraktijken.²⁰ De meest bekende van deze is wellicht het hotel, het luxe-verblijf voor de gegoede klasse van reizigers en zakenmensen. Daarnaast bestonden er nog veel meer bescheidenere logementshuizen, waaronder dat van Maria Lanfer uit de introductie. Deze waren kleiner in schaal, en veeleer gericht op arbeiders, matrozen, of reizende muzikanten en leurders. Ten derde kende Antwerpen ook verschillende emigrantenhostels. Hoewel deze gemakkelijk de capaciteit van de gewone hotels evenaarden, waren de voorzieningen en diensten hier eenvoudiger, met als doel de transitmigrant zo goedkoop en efficiënt mogelijk onderdak te bieden voor het vertrek naar Amerika. Ten slotte bestond er een vierde categorie van zogenaamde ‘kosthuizen’ of ‘pensions’. Deze zijn veel minder commercieel georiënteerd dan de vorige drie. Vaak ging het om arbeidersgezinnen die occasioneel vreemdelingen in hun huishouden opnamen om de huur te kunnen betalen, en dit soms voor enkele maanden, of zelfs jaren. Een heldere afbakening tussen deze typologieën bestaat niet, al zal een tijdgenoot ze wel gemakkelijk hebben kunnen onderscheiden. Dit artikel zal zich toespitsen op de accommodatiepraktijken zoals gedefinieerd door Claire Lévy-Vroelant, waarbij het *tijdelijk* verhuren van *gemeubelde* ruimtes aan individuen van *buiten* het directe huishouden centraal staat.²¹ Verder zal duidelijk worden hoe het voor autoriteiten moeilijk was een onderscheid te creëren tussen commerciële accommodatieplaatsen, de kosthuizen, en dienstboden of leerjongens die bij hun meester sliepen. Zeker aan kosthuizen valt moeilijk van de straatkant af te leiden dat hier geregeld vreemdelingen werden ontvangen. Hoe dan bleven autoriteiten op de hoogte van de mobiliteitsstromen in deze ruimtes?

3. WORTELS DIEP IN HET VERLEDEN: MOBILITEITSCONTROLE VOOR 1830

Klanten van de accommodatiesector hebben wellicht altijd van een zekere overheidsaandacht genoten. Reeds in een van de oudste wetboeken ter wereld, de Codex Hammurabi (1755-1750 v.C.) staat de volgende passage: ‘*Indien er een herbergierster is in wiens herberg misdadigers zijn samengekomen en zij die misdadigers niet grijpt en hen naar de paleisautoriteiten leidt, zal die herbergierster gedood worden*’.²² Recenter bewijs van reguliere mobiliteitscontroles is gevonden in de herbergen van vroegmodern Venetië, en Milliot dateert de oudste ordonnantie over verplichtte registratie in het Parijse ‘hotel

²⁰ Jourdain, Virginie, “L’hôtellerie Bruxelloise 1880-1940. Acteurs, Structures et Logiques Spatiales d’un Secteur Multiforme” (Brussel, Vrije Universiteit Brussel, 2011).

²¹ Claire Lévy-Vroelant, “Les avatars de la ville passagère,” *Les Annales de la Recherche Urbaine* 94, no. 1 (2003): 96–106, <https://doi.org/10.3406/aru.2003.2514>.

²² Vertaald door auteur, LH 109. Zie: Pamela Barmash, *The Laws of Hammurabi. At the Confluence of Royal and Scribal Traditions* (New York: Oxford University Press, 2020).

garni' in 1407.²³ Voor hedendaags België dateren de oudst gekende ordonnances uit Luik aan de voet van de zeventiende eeuw.²⁴ Een relevanter vertrekpunt voor negentiende-eeuws België en Antwerpen, echter, is de Franse wet van 19-22 juli 1971. Deze wet zou de basis vormen voor Belgische mobiliteitscontrole in de accommodatiesector tot diep in de negentiende eeuw. De wet stelt dat iedereen, ongeacht professioneel statuut, verantwoordelijk werd gesteld voor de registratie van gasten die de nacht bij hen spendeerden. Occasionele en opportunistische gastheren en -vrouwen, werden dus ook geacht hun gasten aan te geven. Daarnaast was de professionele uitbater verplicht een gastenboek bij te houden met daarin vier personalia (de namen, beroep, woonplaats, en in- en uitgaansdatum) van al de gasten '*même pour une nuit*'. Dagelijks moesten zij een kopie met de veranderingen van de dag deponeren in een speciaal daarvoor opgesteld kastje aan het gemeentehuis. Een ambtenaar schreef vervolgens deze individuele bladen over in een gecentraliseerd register, dat per dag een afspiegeling vormde van de verschillende gastenboeken in de stad. Nalatigheid van deze taak leidde tot een boete van 6 livres per achterlating, en zelfs 100 indien volledig vergeten.²⁵ In de *Code Pénal* (CP) van 1810 werd dit geclassificeerd onder artikel 475, aangevuld door artikel 210 dat stelt dat herbergiers die bewust een valse naam ingaven in hun register, een gevangenisstraf riskeerden van 6 dagen tot 1 maand. In feite was dit een codificatie van een systeem dat al enkele eeuwen gangbaar was in Parijs. De duurzaamheid van dit systeem schrijft Milliot toe aan de dubbele natuur van het mechanisme: het simultaan verzamelen van gegevens op stedelijk en individueel niveau liet namelijk toe om zowel de uitbater als zijn gasten te controleren.²⁶ Het was immers de uitbater zelf die de registratieprocedure opstartte, al zat deze afhankelijkheidsrelatie ongemakkelijk bij autoriteiten.

De codificatie van dit registratiesysteem is kenmerkend voor de postrevolutionaire periode, waarin een ontpoppende Franse bureaucratie een waar 'registratie-offensief' lanceerde om de samenleving beter te kunnen begrijpen en dus besturen.²⁷ *Knowledge is power*. Een van de Antwerpse overnachtingsregisters heeft de tand des tijds overleefd, en geeft een blik op de invulling van dit beleid in de praktijk. Het gedrukte register voor de eerste wijk van 1811 getuigt dat er meer data verzameld werden dan de vier personalia uit de wet van 1795 geboden: er werd voorts gepeild naar plaats en bestemming van het paspoort. Daarnaast maakte het register een onderscheid tussen geboorteplaats en domicilie. In de praktijk werd de kolom van bestemming op het paspoort gebruikt voor de ingangsdatum van de gast neer te schrijven, hiervoor

²³ Salzberg, "Controlling and Documenting Migration"; Milliot, "La Surveillance."

²⁴ Zie: Edmond Picard en N. d'Hoffschmidt, "Pandectes Belges. Encyclopedie de législation, de doctrine et de jurisprudence Belges" (Brussel, 1884).

²⁵ Gemeentelijk Besluit van 25 juni 1800, SAA MA, 731#1684.

²⁶ Milliot, "La Surveillance."

²⁷ Anne Winter, *Migrants and Urban Change: Newcomers to Antwerp, 1760-1860* (London: Pickering & Chatto, 2009), p.62.

was geen kolom voorzien.²⁸ De gedrukte ‘*Commune d*’ in de linkerbovenhoek suggereert dat dit formulier niet uitzonderlijk was voor Antwerpen, al zwijgen de archieven over een eventuele centralisering van de registers op niveau van het prefectuur of de Republiek.

Het stadsbestuur had de handen vol aan de logementsregisters op te leggen aan haar bevolking. Een stedelijk besluit uit 1814 constateerde dat de gastenregistratie in praktijk niet veel gebeurde. Het hamerde opnieuw op de verplichtingen van de gastheer/vrouw, en voegde daaraan toe dat het register ook vermelding moest maken van het paspoort van de reiziger (artikel 3).²⁹ In 1820 besloot het stadsbestuur dat de herbergier effectief moest nagaan of de naam op het paspoort wel correct was, met als juridische onderbouw artikel 210 van de CP.³⁰ In feite werd hierbij de functie van de logementhouder in de mobiliteitscontrole het grootst. Waar artikel 210 van de CP enkel bestrafte bij opzettelijke vervalsing van het register, breidde dit decreet die verantwoordelijkheid uit naar een effectieve *controle* van de identiteit. In hoeverre dit Antwerpse decreet uniek was, blijft onduidelijk. Reizigers die deze gegevens niet wilden delen, waren verboden te overnachten. Deze overtreding moest onmiddellijk gemeld worden aan het politiebureau (artikel 4 1814 & artikel 2 1820). Om de reizigers bewust te maken van deze maatregelen, werd een kopie van dit besluit aan de hoofdingang van elke accommodatie opgeplakt (artikel 10).

Bij de onafhankelijkheid van België kond de jonge staat dus terugvallen op een diep geworteld controlesysteem, dat zich over de eeuwen had gespecialiseerd in de controle van zowel de accommodatie-uitbaters, als de passanten die er gebruik van maakten. Hoe transformeerde dit systeem bij de ontplooiing van de Belgische natie staat? En welke rol speelde het in het bredere offensief richting populatiecontrole?

4. EEN TANDWIEL IN DE BELGISCHE POPULATIECONTROLE 1830-1914

Een strikte controle op, en een goed overzicht van, alle vreemdelingen op het territorium werd een prioriteit van de jonge Belgische staat. Belgische soevereiniteit was labiel, en werd sterk gecontesteerd door Nederland aan de noordergrens.³¹ Dit vroeg om een accuraat en up-to-date bestand van niet enkel de eigen populatie, maar ook van vreemdelingen op het territorium. Recent onderzoek heeft aangetoond dat zowel grote als kleine steden al snel na 1830 de lange arm van de Staatsveiligheid (*Sûreté Publique*, [*Sûreté*]) zouden voelen. Ondanks het gewicht van die taak, bestond de instelling aanvankelijk

²⁸ Zie chronologisch logementsregister eerste wijk (1811-1823), SAA MA 731#2366.

²⁹ Stedelijk Besluit ‘Concernant les Hoteliers, Cabaretiers, logeurs et les formalités a observer à l’égard des voyageurs’, 29 september 1814, SAA MA 731#1684.

³⁰ Zie ‘Stedelijk Besluit’, 18 maart 1820, SAA MA 731#1684.

³¹ Rik Coolsaet, *België En Zijn Buitenlandse Politiek 1830-2015* (Uitgeverij Van Halewyck, 2014).

uit slechts zes medewerkers, met als hoofd de administrateur-generaal.³² Voor haar operatie was ze dus genoodzaakt terug te vallen op de manschappen en middelen van de lokale besturen. Gemeentes werden vanaf 1831 gevraagd om dagelijks lijsten door te sturen van alle aangekomen vreemdelingen in hun gemeente, ongeacht hun periode van verblijf. Daarnaast probeerde de Sûreté lijsten op te stellen van al de in België reeds verblijvende vreemdelingen. Deze verplichting maakte het stadsbestuur van Antwerpen bewust van de enorme schaal van de overnachtingsregisters. Hoewel volgens voorgaande besluiten er wel geregeld controles zouden plaatsvinden, was dit in de praktijk wellicht niet het geval. Als gevolg stuurde burgemeester Gérard Le Grelle een publieke brief aan al de Antwerpse hoteliers waarin hij hen wees op de nalatigheid van hun registers: schrappingen, lacunes en niet-ingevulde kolommen kwamen veelvuldig voor.³³ Al snel echter bleek de administratieve druk om deze registers nauwkeurig bij te houden en vervolgens door te sturen naar de Sûreté te groot. In 1835 stuurde Le Grelle naar de Sûreté dat ‘*ce travail auquel nous croyons ne pouvoir être astreints, nécessiterait une besogne considérable et exigerait une augmentation de personnel dans nos bureaux*’. Hierbij vroeg hij of dit systeem nog steeds noodzakelijk was.³⁴ Le Grelle was duidelijk niet overtuigd van de meerwaarde van de centralisering van deze gegevens door de Sûreté. Zijn vraag viel echter schijnbaar in dovemans oren.

Opvallend is dat de Sûreté nog geen onderscheid maakte in de duur van verblijf van vreemdelingen, een erfenis van het Ancien Régime. Categorieën van vreemdelingen werden wél opgesteld op basis van hun residentiële status, gecodificeerd in de eerste vreemdelingenwet van 1835. Deze maakte een impliciet onderscheid tussen vreemdelingen met residentie, diegenen zonder, en ten slotte *domiciliés*. Volgens Frank Caestecker had de indeling voornamelijk gevolgen met betrekking tot uitwijzingen: terwijl de eerste groep in theorie willekeurig kon worden uitgewezen, moesten vreemdelingen van de tweede groep de publieke orde hebben verstoord, of een misdaad hebben begaan. De derde groep was legaal gezien gelijk aan burgers, buiten de politieke rechten, en kon niet uitgewezen worden.³⁵ De Sûreté had weliswaar een tussencategorie geïntroduceerd, waarbij buitenlandse arbeiders en vluchtelingen een tijdelijke verblijfsvergunning kregen – om zichzelf zo het recht op eenvoudige uitzetting te garanderen – maar van een echt onderscheid in de temporale dimensie, de verblijfsduur, was op dit moment nog geen sprake. Deze zou er pas komen op het einde van het decennium.

In maart 1839 wees Alexis Hody, het toenmalig hoofd van de Sûreté, er per omzendbrief op dat de overnachtingsregisters niet voor elke gemeente even

³² Debackere, *Welkom in Antwerpen?* p.96.

³³ Zie openbare brief van de *Commission de Sûreté à Anvers*, 10 juli 1831, SAA MA 731#1684.

³⁴ Brief van Le Grelle aan SP [Sûreté Publique], 7 november 1835, Algemeen Rijksarchief Brussel (verder ‘ARB’), I160#223.

³⁵ Frank Caestecker, *Alien Policy*. p.10-11.

goed werden bijgehouden.³⁶ Om de verwerking van deze gegevens te vergemakkelijken stelde hij een standaardregister op, dat ‘*régulièrement*’ naar de Sûreté verzonden moest worden.³⁷ Het jaar daarop vroeg hij om voor ‘iedere reys dat eenen vreemdeling met *eenigen schyn van duer in hunne wederzydsche gemeenten zal verblijven*’ een apart ‘*bulletin d’étranger*’ op te stellen, het zogenaamde vreemdelingenregister.³⁸ Hiermee construeerde Hody een parallel registratiesysteem van vreemdelingen, dat bovendien ook in tweevoud werd bijgehouden. Een exemplaar van de overnachtingsregisters en vreemdelingendossiers werd bewaard in de gemeente zelf, en kopieën hiervan werden vervolgens regelmatig verstuurd naar de centrale administratie van de Sûreté. Het is met deze regelgeving dat Hody een cruciaal onderscheid creëerde tussen enerzijds de ‘reiziger’, die voor korte duur verbleef in een accommodatie, en de ‘migrant’ die zich voor geruimere tijd wilde vestigen in de gemeente. De temporele afbakening van ‘*eenigen schyn van duur*’ bleef de eerste vijf jaar vatbaar voor interpretatie van de lokale ambtenaar, maar werd vanaf 1845 arbitrair vastgelegd op twee weken.³⁹ Deze conceptuele dichotomie had aanvankelijk enkel gevolgen voor de hoeveelheid informatie die er werd verzameld over de vreemdeling in kwestie, waarbij er voor het laatstgenoemde onder meer werd doorgevraagd naar goed gedrag, zeden en bestaansmiddelen. De voornaamste zorg was namelijk dat de vreemdeling de openbare orde niet zou verstoren, of ten laste zou vallen van het lokale welzijn.⁴⁰

In dit opzicht is het opvallend dat de Sûreté opteerde voor een temporeel criterium, eerder dan een sociaal, of professioneel criterium. De mobiliteit van specifieke, gevaarlijk geachte, beroepen zoals leurders, sekswerkers en dienstmeiden werd weliswaar extra gecontroleerd via beroepsgebonden *livrets*, maar in de hospitaliteitsregistratie werden ze in theorie gelijkgesteld aan de diplomaat, handelaar of toerist. Niet hun reden tot migratie deed ertoe, wel hun initiële intentie om al dan niet een tijd te blijven. Enkele jaren later zouden deze categorieën verder geïnstitutionaliseerd worden aan de hand van de bevolkingsregisters. Bij de opstelling van een vreemdelingendossier diende de persoon in kwestie vervolgens per definitie ingeschreven te worden in het bevolkingsregister. In de praktijk waren de overnachtingsregisters enerzijds en de vreemdelingen-/bevolkingsregisters anderzijds niet zo onafhankelijk van mekaar als Hody’s ontwerp deed suggereren. In 1865 moest de Sûreté per omzendbrief zo verduidelijken dat ze ook verwachtte een bulletin te ontvangen van die vreemdelingen die langer dan 15 dagen in een hotel of logementshuis verbleven.⁴¹ Een registratie in het overnachtingsregister sloot

³⁶ Voor een kopie van de brief, zie omzendbrief ‘2786 Policie. Uytvoering van het artikel 475 van het straffelyk wetboek’, 28 maart 1839, Memorial Administratif de la province d’Anvers (verder MAA), 1839, p.322-323.

³⁷ Brief van Alexis Hody aan Charles Rogier, 31 oktober 1839, ARB, I160#223.

³⁸ Debackere, *Welkom in Antwerpen?*

³⁹ Alexander Coppens, “Tussen Beleid.”

⁴⁰ Frank Caestecker, *Alien Policy*.

⁴¹ Omzendbrief ‘8627 Policie op de Vreemdelingen. Onderrichtingen’, 30 mei 1865, MAA, 1865, p.335-341.

een in het vreemdelingenregister dus niet uit wanneer een passant er langer dan twee weken verbleef. Een ‘reiziger’ kon zo toch een ‘migrant’ worden. Dit principe werd niet overal in België even strikt toegepast. Feys toont aan dat buitenlandse hotelgasten in Oostende onderworpen waren aan minder controles, en beschouwd bleven als reizigers ondanks een verblijfsduur die ver boven 14 dagen uit kon lopen.⁴² Het is dus noodzakelijk om de twee registratiesystemen niet te conceptualiseren als onafhankelijk van mekaar, maar juist als twee tandwielen in hetzelfde mechanisme van populatiecontrole. Beide registers dienden elkaar aan te vullen.

Tussen de twee tandwielen in was er echter structureel ruimte om registratie te ontsnappen, en dit bleef een heikel punt doorheen de negentiende eeuw. In 1892 klaagde de minister van Justitie dat de bevolkingsregisters achterophinkten. De laatste jaren was het aantal kosthuizen toegenomen in de steden en hun *banlieus*, en bij recente controles was gebleken dat hier zich veel ‘verdachte personen’ bevonden die buiten de blik van de overheid waren gebleven.⁴³ In deze praktijken verloren de minister en Sûreté zich in de legale mist die de accommodatiesector omsloot. Het lijkt dat mobiliteit in de categorie van kosthuizen en pensions niet enkel afwezig was in de overnachtingsregisters, maar ook in de vreemdelingen- en dus bevolkingsregisters. Eind negentiende eeuw analyseerde advocaat Alfred Seresia de kwestie, wellicht op vraag van het Antwerps stadsbestuur. Hij concludeerde dat de woorden ‘loueurs de maisons ou d’appartements garnis’ in artikel 475 van het strafwetboek betekende dat het register enkel van toepassing was op individuen

*‘qui font état de recevoir habituellement des étrangers, le passant, l’inconnu, pour une seule nuit ou pour un temps indéterminé [...] Il ne s’appliquent pas au propriétaire qui loue, dans la maison qu’il habite, les chambres excédant les besoins de sa famille, surtout lorsque la location n’est qu’accidentelle ou qu’elle n’a lieu qu’à l’égard de locataires sédentaires’.*⁴⁴

Het houden van een logementsregister was enkel van toepassing voor die plaatsen ‘ou tout le monde est admis indistinctement’, en volgens de wet dus publieke ruimten waren. De categorie van kosthuizen/pensions, waar slechts occasioneel een kostganger werd ontvangen, behoorde hier dus niet toe. Ook Millot beschreef hoe de 17de-eeuwse Parijse politie worstelde met praktijken van occasionele, *ad hoc* hospitaliteit, waar minder bewustzijn was van de

⁴² Torsten Feys, “From Queen of Seaside Resorts to Expulsion Corridor: Monitoring the Entry, Stay, and Expulsion of Foreigners in Ostend (1838–1914),” *Journal of Tourism History* 12, no. 3 (September 1, 2020): 213–36, <https://doi.org/10.1080/1755182X.2020.1856203>.

⁴³ Voor een kopie, zie omzendbrief ‘17588 Openbare Veiligheid. Bulletijns en berichten’, 17 september 1892, MAA, 1892, p.1667-1668.

⁴⁴ Zie: ‘Extrait du droit de police des conseils communaux par Alfred Seresia’, s.d., SAA MA 641#521.

lokale mobiliteitsregulaties.⁴⁵ Het Koninklijk Besluit van 30 december 1900 probeerde deze situatie in België recht te trekken. Artikel 9 stipuleerde dat specifiek ‘de eigenaars, vruchtgebruikers van huizen, de voornaamste huurders of hunne zaakvoerders, die gedeelten van huizen, verdiepingen of kamers in huur geven’ verplicht waren om binnen de drie dagen de aankomst van nieuwe bewoners te melden aan het gemeentebestuur. Dezelfde verantwoordelijkheid werd gelegd op meesters ten opzichte van inwonende dienstboden, werklieden of bedienden.⁴⁶ De Sûreté greep dit KB aan om de controle op mobiliteit in deze accommodatiecategorie te verscherpen, maar in de praktijk bleef dit moeilijk.⁴⁷ Een nota van de hoofdcommissaris van Antwerpen, daterend uit 1921, vermeldde dat, in tegenstelling tot hotels en logementhuizen, reguliere controles niet uitgevoerd werden in pensions. Als gevolg verbleven hier nu voornamelijk ‘verdachte vreemdelingen’, ‘lieden die met het gerecht af te rekenen hebben’ en ‘vrouwen die zich aan de geheime ontucht overleveren’.⁴⁸

Hoewel het legislatieve kader rond mobiliteitscontrole eigenlijk weinig veranderde in deze eeuw, was de Sûreté er snel na de onafhankelijkheid in geslaagd dit controlesysteem te centraliseren, maar dit centraliseringsproces was daarom nog geen eenduidige en onmiddellijke machtswissel. De inmening van de staat in dit lokale registratiebeleid werd sterk gecontesteerd. Feys toonde reeds aan dat de Sûreté er alle moeite in had om Oostende dagelijks de overnachtingsregisters te laten doorsturen, en voor Antwerpen was dit niet anders.⁴⁹ Steevast moest de Sûreté herinneringen sturen wanneer er dagen ontbraken in de Antwerpse overnachtingsregisters.⁵⁰ Verder vroeg ze geregeld om verduidelijking bij onleesbare namen, en bekritiseerde ze de nalatigheid van de transcripties.⁵¹ Zo was een zeker Jordaine Siligman, een Duitse muzikant op logement in de Vlierstraat n°8 genoteerd als zijnde 125 jaar oud in het overnachtingsregister van kerstavond 1863.⁵² Daarnaast doken er geregeld Belgen op in de uittreksels, wat de administratie van de Sûreté te veel werk gaf. Naar aanleiding van enkele registraties in de registers van Belgisch geboren en domicilieerde personen, Sûreté-administrator Verheyen de Antwerpse burgemeester om deze ‘*inscriptions inutiles*’ in het vervolg te verwijderen.⁵³ Waar overnachtingsregisters aan het begin van de eeuw ‘vreemdeling’ nog impliciet

⁴⁵ Milliot, “La Surveillance.” sectie ‘Les règles du contrôle’.

⁴⁶ Koninklijk Besluit ‘Beheer van Kieszaken en van algemeene statistiek’, 30 december 1900.

⁴⁷ Zie kopie in omszendingbrief ‘20,480 Bevolkingsregisters – Onderrichtingen’, 14 augustus 1901, MAA, 1901, p.566-569.

⁴⁸ Van Der Steen, ‘Verslag’, 26 december 1921, SAA MA, 731#166.

⁴⁹ Feys, “From Queen of Seaside Resorts to Expulsion Corridor.”

⁵⁰ Zie brieven van de Sûreté naar de Antwerpse burgemeester: 4 januari 1861; 3 augustus 1894; 24 augustus 1900, ARB, I160#223.

⁵¹ Item. 3 juli 1861; 3 januari 1863; 3 juli 1861; 3 januari 1863, ARB, I160#223.

⁵² Item. 3 januari 1863, ARB I160#223.

⁵³ Item. 6 oktober 1863, ARB I160#223.

definieerden als een individu van buiten de stadsgrenzen, werd deze definitie tijdens de centralisering vernauwd naar migranten uit het buitenland.

Gelijklopend met deze machtswissel verloor het Antwerpse stadsbestuur interesse in de kennisname van logés op haar eigen territorium. Voor de Belgische onafhankelijkheid waren het steevast de burgemeesters die hamerden op een nauwgezette uitvoering van de logementsregistratie, terwijl na 1830 deze rol werd overgenomen door de Sûreté. Zoals reeds aangetoond, klaagden burgemeesters zelf over de administratieve druk van dit systeem. Deze kentering is te verklaren via twee factoren. In de eerste plaats kampte het bestuur, zoals Le Grelle aanhaalde, wel degelijk met een structureel onderbemand en overbelast politiekorps doorheen de negentiende eeuw. Dit leidde volgens Margo De Koster en Antoon Vrints tot een hoge selectiviteit in de dagelijkse operaties, waarbij bepaalde overtredingen door de vingers werden gezien zolang ze de openbare en sociale orde niet verstoorden.⁵⁴ Even belangrijk, echter, was de transformatie van de Scheldestad tot een havenstad van wereldniveau, waarin handelaars, zeelui, sekswerkers, en trans-Atlantische migranten, maar ook toeristen voortdurend overnachtten en zo een onmisbaar segment vormden van de stedelijke economie. In mobiliteitskwesties plaatste het stadsbestuur steevast deze commerciële belangen en haar reputatie voorop, en probeerde ze het de passant vooral niet te moeilijk te maken in Antwerpen te verblijven.⁵⁵

5. DE POLITIE IN ELKE GASTHEER? VERIFICATIE VAN IDENTITEIT

Naast de volledigheid, was eveneens de correctheid van de data een omstreden onderwerp doorheen de periode. Ook de Sûreté was zich hiervan bewust, en hiervoor achtte ze de wet van 1791 ontoereikend. Zoals hierboven aangehaald, peilde deze louter naar de namen, beroep, woonplaats, en in- en uitgaansdatum van de gast, en dit zonder enige vereiste van identiteitsverificatie. Uit een Antwerps overnachtingsregister van 1811 bleek dat er ook naar paspoortinformatie werd gepeild, maar dit was wellicht niet voor elke gemeente het geval. Bij de introductie van het parallelle registratiesysteem trachtte Sûreté-administrator Alexis Hody dit probleem te verhelpen. In het standaardformulier voor het overnachtingsregister had hij stiekem enkele kolommen toegevoegd: vier voor paspoorten (autoriteit die paspoort heeft gegeven, datum, aangegeven bestemming, autoriteit die paspoort heeft bekeken) en een over de plaats waar de reiziger van plan was naartoe te gaan na zijn verblijf.⁵⁶ Deze slinkse toevoeging schoot bij burgemeester Le Grelle in het verkeerde keelgat. Hij had enkele jaren eerder aangeklaagd dat de druk van de vreemdelingen-

⁵⁴ Margo De Koster, Barbara Deruytter, and Antoon Vrints, "Police–Public Relations in Transition in Antwerp, 1840s–1914," *European Review of History: Revue Européenne d'histoire* 25, no. 1 (January 2, 2018): 147–65, <https://doi.org/10.1080/13507486.2017.1327514>.

⁵⁵ Debackere, *Welkom in Antwerpen?*

⁵⁶ Brief van SP aan Antwerpse gouverneur, 31 oktober 1839, ARB I160#223.

registratie op zijn administratie te groot was, en nu eiste Hody nog meer dataverwerking. Als riposte constateerde Le Grelle dat de toevoeging van deze kolommen onmogelijk was. Op basis van het strafwetboek (Art. 475) en de Franse wet was het onwettig om deze extra gegevens te vragen van de hotelhouders. De enige oplossing was om de politie hiervoor in te schakelen, maar hiervoor was deze onderbemand. Antwerpen zou dus de overnachtingsregisters dagelijks blijven doorsturen, maar dit zonder de laatste vijf kolommen in te vullen.⁵⁷ Hody bleef volharden. De administrator erkende dat, wettelijk gezien, hoteleigenaars niet verplicht konden worden om paspoortinformatie te vragen van hun gasten. Maar hij stelde wel een andere oplossing voor: eerst proberen de hoteleigenaars overtuigen om de gegevens te verstrekken uit vrije wil, en bij diegenen die weigerden vervolgens strikte controles en veelvuldige inbeslagnames uit te voeren van paspoorten van hun gasten.⁵⁸ Daar voegde hij aan toe dat dit systeem in Luik, Gent en Brussel wél goed werkte, al schrapte hij dit laatste uiteindelijk uit zijn brief.

De Staatsveiligheid zette alle mogelijke middelen in om een accuraat registratiesysteem te ontwikkelen, waarbij Hody niet terugdeinsde om in legale grijze zones te treden. De Sûreté maakte zich wel vaker schuldig aan buitenwettelijke beleidspraktijken: onwettige uitwijzingen en arrestaties kwamen in de negentiende eeuw veelvuldig voor.⁵⁹ Zowel het lokale bestuur als de hoteliers konden op weinig toezegging rekenen van de Sûreté. Le Grelle weigerde echter dit hardhandige systeem toe te passen in zijn stad. Enkele maanden later uitte Hody namelijk opnieuw zijn beklag dat de kolommen over identificatiedocumenten leeg bleven.⁶⁰ Enkele dagen later stuurde de administrator enkele overnachtingsregisters van Luik, Namen en Oostende als bewijs: *‘si dans toutes des villes on obtient sans difficulté toutes les indications nécessaires, on le pourrait également à Anvers’*.⁶¹ Uiteindelijk gaf Le Grelle toe om het modelregister in te vullen op de manier die de Sûreté aanbeval, maar wel met opnieuw te wijzen op de extra werkdruk voor de reeds onderbemande politiemacht.⁶² Dit politiek getouwtrek tussen de ambitieuze Hody en de burgemeester was niet uitzonderlijk. Hody correspondeerde vaker geagiteerd met lokale besturen, en dit leidde geregeld tot conflict. Wanneer meer gematigde opvolgers aan het roer van de Sûreté stonden, was dit veel minder het geval.⁶³ De kwestie van identificatie zou nog de hele negentiende eeuw een heikel punt blijven. In 1855 werd de burgemeester er opnieuw op gewezen dat de ko-

⁵⁷ Brief van Le Grelle aan SP, 21 november 1840, ARB I160#223.

⁵⁸ Brief van SP aan Le Grelle, 26 november 1841, ARB, I160#223.

⁵⁹ Coupain, Nicolas, “L’expulsion Des Étrangers En Belgique (1830-1914),” *Belgisch Tijdschrift Voor Nieuwste Geschiedenis* 1, no. 2 (2003): 5–48.

⁶⁰ Brief van SP aan Le Grelle, 26 januari 1842, ARB I160#223.

⁶¹ Item., 1 februari 1842, ARB I160#223.

⁶² Brief van Le Grelle aan SP, 5 februari 1842, ARB I160#223.

⁶³ Verbruggen, “Maids on the Move. The Migration of Foreign Domestic Servants to Antwerp and Brussels (1850-1910).” p.53.

lommen over paspoorten niet strikt ingevuld werden. Geregeld stond er simpelweg ‘*parti*’, wat de gegevens onbetrouwbaar maakte. Striktere controles moesten door de politie worden uitgeoefend, en dat ’s ochtends vroeg, voor het eventuele vertrek van gasten.⁶⁴

De jaren na 1860 vormden een keerpunt in de identificatie van vreemdelingen. In de geest van het liberalisme, en met als doel buitenlandse relaties te verbeteren, werden grenscontroles op paspoorten in 1860-1861 voor veel West-Europese landen afgeschaft.⁶⁵ De registratie was onhoudbaar geworden met de opkomst van de trein. Dit signaleerde een fundamentele verschuiving van migratiecontrole naar het binnenland toe, wat het belang van de overnachtingsregisters sterk vergrootte. In een omzendbrief van 1865 benoemde Napoleon Joseph Verheyen, de opvolger van Hody, de overnachtingsregisters als eerste middel om een goede controle uit te oefenen op vreemdelingen op het Belgisch grondgebied. Criminelen waren mobieler geworden via het treinnetwerk, en een nauwgezette registratie van hun correcte naam was essentieel om deze te vatten. Hiervoor was een paspoort niet noodzakelijk voor gasten uit de vrijgestelde landen, andere identificatiedocumenten volstonden ook, of zelfs niets als ze ‘bekend’ waren.⁶⁶ Tussen 1860 en 1880 zijn opnieuw enkele van de Antwerpse centrale overnachtingsregisters bewaard gebleven.⁶⁷ Hieruit blijkt inderdaad dat Hody’s standaardformaat van 1839 werd behouden, al bleven de 5 toegevoegde kolommen over paspoort en bestemming grotendeels leeg.

Hierin zit de paradox van de overnachtingsregisters vanaf de jaren 1860: net wanneer deze toenamen in belang om criminelen te vatten, daalde hun verifieerbaarheid. De omzendbrieven die het dragen van een paspoort overbodig maakten, zorgden dat het overnachtingsregister het belangrijkste wapen was om mobiele criminelen op te sporen. Tegelijk ontwapende de brieven de hotelhouders en politieagenten om de identiteit van de gasten te verifiëren. Of toch in theorie. In de praktijk reisde het merendeel van de buitenlandse migranten in Antwerpen al enkele decennia zonder paspoort. Slechts 36% van de buitenlandse migranten in Antwerpen arriveerde in 1850 met een paspoort.⁶⁸ Eerder dan een kentering in het beleid, lijkt de houding van Verheyen dus een inhaalbeweging te zijn met de bestaande realiteit.

Deze paradoxale positie van het overnachtingsregister, maakte het mobiliteitsregime wél hoogst vatbaar voor interpretatie en discussie vanaf dan. Burgemeester Jozef Van Put verklaarde in 1867 dat de gegevens van logés werden

⁶⁴ Brief van Sûreté aan Le Grelle, 19 oktober 1855, ARB I160#223.

⁶⁵ Frank Caestecker, *Alien Policy*. p.31.

⁶⁶ Zie infra.

⁶⁷ Voor een overzicht van de bewaarde registers, zie SAA MA, ISAD BE SA 326535.

⁶⁸ 55% had andere identificatie documenten bij, en 9% helemaal niets. Zie: Ellen Debackere, “The Use of Travel and Identity Documents in Antwerp During the Second Half of the Nineteenth Century,” in *Migration Policies and Materialities of Identification in European Cities. Papers and Gates, 1500–1930s*, ed. Hilde Greefs and Anne Winter (New York: Routledge, 2018). p.181. Voor Brussel was dit in 1850 nog 57%. Zie: Alexander Coppens, “Tussen Beleid.” p.158.

geregistreerd op basis van hun paspoort, en wanneer ze hier niet over beschikten, ze hun eigen gegevens moesten opschrijven. Met de codificatie van het nieuwe strafwetboek datzelfde jaar kwam de verhouding van artikel 475 (nu 555) tot het paspoortstelsel onder vuur, ditmaal in de Tweede Kamer. De Katholiek Jan De Laet haalde aan dat hoteliers niet meer konden oordelen over de accuraatheid van de gegevens die door de reiziger mondeling werden gegeven: *‘Quel intérêt a le gouvernement à savoir que tel citoyen se rend dans telle commune et y passe une nuit plutôt qu'un jour?’*. Met de afschaffing van het paspoort was deze controle nutteloos geworden, criminelen zouden namelijk gewoon een valse naam opgeven. *‘Il résultera de cette disposition que l'étranger, fort heureux en arrivant en Belgique de ne pas trouver de police à la frontière, va la trouver sous le premier toit où il cherchera l'hospitalité. [...] Vous mettez la police dans chaque hôte.’* De Laet werd hierbij geflankeerd door Jean-Baptiste Coomans, die argumenteerde dat in buurlanden zulke praktijken al ettelijke jaren niet meer in regel waren. Inderdaad, *‘à l'étranger on jouit de libertés quelconques-plus grandes que chez nous’*. Liberaal Eudore Pirmez, daarentegen, hield vol dat criminelen er niet altijd aan dachten een valse naam op te geven, en dat men in elk geval zijn of haar handschrift had. Bovendien had het register al meermaals zijn nut bewezen in uitleveringskwesies. Het lijkt contra intuïtief dat een liberale volksvertegenwoordiger voor meer mobiliteitscontrole pleitte, maar dit kan verklaard worden als we de politieke context meenemen. In de eerste plaats was de liberale regering-Rogier II aan de macht, wat katholieken gemakkelijker in een oppositierol stuurde. Maar ook hun individuele kieskringen kunnen een rol hebben gespeeld. Terwijl Coomans en De Laet respectievelijk commercieel Turnhout en Antwerpen representeerden, was dit voor Pirmez industrieel Charleroi. Na een verhitte discussie, waarbij de voorzitter meermaals tot orde moest oproepen, werd het artikel uiteindelijk toch geaccepteerd.⁶⁹

In 1882 werd de paspoortdiscussie hervat, ditmaal in de publieke ruimte. In een omzendbrief van de Sûreté werd nogmaals gehamerd op de noodzaak om identificatiegegevens op te tekenen in de overnachtingsregisters. De oorzaak was een high profile moord op een advocaat in de Wetstraat, waarbij de Belgische dader zich onder een valse Britse naam in een logement had kunnen verschuilen.⁷⁰ De omzendbrief werd echter gelekt naar de pers, en dit wekte hevige publieke verontwaardiging. *L'Europe* maakte de vergelijking: *‘La Belgique va donc se transformer en une petite Russie, où tout voyageur est censé être un affreux nihiliste ne rêvant que crimes et massacres’*. Het registratiesysteem werd bekritiseerd als een nutteloze maatregel, een ongemak voor eerlijke burgers en gemakkelijk te omzeilen voor criminelen. Vooral van Britse kant was

⁶⁹ Zie: *Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers. Handelingen van de plenaire vergaderingen*, zitting van 10 mei 1867. Geconsulteerd via: <https://sites.google.com/site/bplenium/proceedings/1867>

⁷⁰ Zie ook hierover: Feys, “From Queen of Seaside Resorts to Expulsion Corridor.”

de reactie hevig. *The Belgian News* beschreef het als een de facto herinstallatie van het paspoortensysteem, wat het aantal toeristen sterk zou doen dalen de komende zomer.⁷¹ Het satireblad *Funny Folks* tekende er een cartoon bij die de vinger recht op de wonde legde (zie Fig. 1). ‘Playing at passports – the new Belgian Game’ stak de draak met de de facto herintroductie van het paspoortensysteem. Het opstellen van een paspoort was arbitrair en onverifieerbaar (prent 1 en 2), net zoals het dragen ervan (prent 6 en 7). Zo konden criminelen er gemakkelijk misbruik van maken (prent 3). Eerlijke reizigers daarentegen werden op gelijke voet geplaatst met criminelen, en verdacht gemaakt zonder gegronde reden door ambtenaren (prent 4) en hoteluitbaters (prent 5). Het resultaat, volgens de cartoonist, was dat de laatste Britse toerist ‘ridiculous Belgium’ verliet, tot groot verdriet van de hotelsector (prent 8). Naar aanleiding van deze persartikelen verspreidden geruchten dat de Britse consul zijn landgenoten aanraadde om toch maar een paspoort mee te nemen bij een reis naar België, *just in case*.

Dat de reactie van de Britse publieke opinie zo scherp was, is toe te schrijven aan het feit dat er in Groot-Brittannië, tot aan de Eerste Wereldoorlog, geen overnachtingsregisters bestonden.⁷² Maar de episode kadert een bredere verontwaardiging die dusver impliciet was gebleven – de inherente criminalisering van de reiziger. Voor het eerst werd een publiek debat gevoerd over de gelijkstelling van welgestelde toeristen aan criminelen. De Sûreté, noch de Belgische overheid reageerde hierop. Er werd enkel een statement geplaatst in het Staatsblad, waarin het bevestigde dat paspoorten niet noodzakelijk waren voor identiteitsverificatie in de horecasector, maar dat andere identificatiedocumenten ook voldeden.⁷³

Volgens de Belgische wet was er echter geen twijfel mogelijk: de verificatiecontrole van de overnachtingsregisters waren onwettig. Twee jaar later werden de *Pandectes Belges* gepubliceerd, een juridische encyclopedie van het Belgisch recht, met per thema een overzicht van de geschiedenis van de relevante wetgeving en precedenten. Onder het thema ‘aubergistes’, schrijft het

*‘sans doute [...] les renseignements que réclame la circulaire [30 mei 1865] seraient des plus utiles à la police, mais là n’est point la question. Sans doute encore la recherche des délinquants doit être favorisée par tous moyens, mais l’on ne doit pas perdre de vue que c’est à la loi, et à la loi seule, de déterminer ces moyens. [...] Les aubergistes [...] ne doivent jamais servir d’auxiliaires à la police. La morale publique et l’hospitalité Belge en souffriraient également.’*⁷⁴

⁷¹ ‘Belgian Police Regulations’, *The Belgian News*, 11 februari 1882, ARB I160#223.

⁷² Kevin James, ‘Aliens, Subjects and the State: Surveillance in British Hotels during World War I,’ *Immigrants & Minorities* 36, no. 3 (September 2, 2018): 199–231, <https://doi.org/10.1080/02619288.2018.1540933>.

⁷³ ‘Partie Non Officielle’, *Le Moniteur Belge*, 14 april 1882.

⁷⁴ Zie nummer 109 in: Edmond Picard en N. d’Hoffschmidt, ‘Auberge, Aubergiste’, *Pandectes Belges. Encyclopédie de législation, de doctrine et de jurisprudence Belges*, p.38.

**Figuur 1: Cartoon uit Britse satireblad ‘Funny folks.’
Bron: ARB, I160#223, Funny Folks, 22 februari 1882.**

Via de omzendbrieven probeerde de Sûreté wel degelijk de accommodatie-uitbater te rekruteren als bijstand voor de politie, maar voor de wetgever was er geen twijfel mogelijk. Deze relatie was niet enkel onwettig, maar zou bovendien de Belgische hospitaliteit beknotten. Dit betekende dat voor het merendeel van de registratie, de politie, en bijgevolg de Sûreté, diende te vertrouwen op de eerlijkheid van de uitbater, die zelf kon beslissen in hoeverre hij vertrouwen stelde in zijn gast bij een eventuele identiteitscontrole. Enkel bij etablissementen die de Antwerpse politie *a priori* verdacht achtte, voerde ze regelmatig controles uit. De paradox van verificatie bleef de achilleshiel van het mobiliteitsregime tot aan Wereldoorlog I.

Het knallen van de kanonnen in 1914 hield dan wel een drastische hertekeuring in van de migratiestromen in West-Europa, maar voor de hospitaliteitsregulatie in Antwerpen veranderde er in oorlogstijden weinig. Op 2 november 1914, minder dan een maand sinds de bezetting, ordonneerde Generaal-Majoor Von Baudenhausen om uittreksels van de logementsboeken elke dag vóór 10 uur 's ochtends aan de *Kommandatur* te bezorgen.⁷⁵ Zijn administratie kampte echter met dezelfde problemen als de Sûreté. Gegevens waren onjuist,

⁷⁵ Brief van Von Baudenhausen aan de Antwerpse politie, 2 november 1914, SAA MA 700#879.

onleesbaar, en bijna consequent onvolledig.⁷⁶ Zo bevatte het logementsboek van Barbara Rauch geen gegevens over de bestemming van haar gasten. Na inspectie bleek het om Duitse treinspoormedewerkers te gaan, die zelf niet wisten waar ze de volgende dag gezonden zouden worden.⁷⁷ De bezetter trad weliswaar milder op tegenover Duitse afwezigheden in de registers, en Duitse militairen dienden helemaal niet geregistreerd te worden.⁷⁸ Gasten uit ‘met Duitschland in oorlog zijnde staten’ daarentegen, moesten onmiddellijk gemeld worden.⁷⁹ Opmerkelijk genoeg koos de Duitse bezetter, naast deze twee uitzonderingen, opnieuw voor een stedelijke definitie voor de opnames in de registers: ‘vreemdelingen – (*t is te zeggen personen die gewoonlijk buiten de stad verblijven*)’.⁸⁰ Waren staatsgrenzen in tijden van oorlog te volatiel als criterium?

CONCLUSIE

Mobiliteitscontrole in de accommodatie sector in deze eeuw van natievorming, migratiedemocratisering en urbanisering nam niet structureel toe. In tegendeel, de striktheid van dit mobiliteitsregime lijkt juist hoger te zijn geweest in de premoderne periode. Met dat steden geleidelijk aan controle moesten delen met de natiestaat boven hun hoofd, verloren ze tegelijk ook belangstelling in de strikte navolging hiervan. Waar verschillende stedelijke decreten vóór de Belgische onafhankelijkheid nalatigheid van logementhouders in de overnachtingsregisters aankaartten, is het na 1830 voornamelijk de Sûreté die hierover hekelde. Het verlies van gegevenscontrole dankzij de centralisering, gepaard met opkomst van de Scheldestad als commerciële wereldhaven, deed het stadsbestuur een stap terugnemen in dit mobiliteitsregime. Dit leidde tot frustratie bij de Staatsveiligheid, die wegens een structurele onderbemanning genoodzaakt was terug te vallen op de laatste positie in de schakel van registratie die begon bij de hotelier, een non-gouvernementele actor. Deze afhankelijkheidsrelatie van een non-gouvernementele actor bleef gedurende de hele periode ongemakkelijk, maar een structurele oplossing bleef uit. Het stadsbestuur, en later de Sûreté, ondernamen weliswaar diverse pogingen om de hotelhouder in te zetten als effectieve controleur van identiteitsdocumenten, in plaats van loutere registrator, maar dit botste op bureaucratische en legale muren. De afschaffing van het paspoortbeleid in de jaren 1860 illustreren dit pijnpunt goed. Hoewel de afschaffing grotendeels een inhaalbeweging was

⁷⁶ Zie de diverse correspondentie, dagorders etc. van de Duitse bezetter: onvolledige gegevens (25 augustus 1915, 30 juni 1916, 6 juli 1916, 8 juli 1916); onleesbare gegevens (1 oktober 1915, 30 juni 1916, 6 juli 1916); en onjuiste gegevens (15 januari 1917), SAA MA 700#879.

⁷⁷ Devisch, Karel, ‘Verslag’, 8 juli 1916, SAA MA 700#879.

⁷⁸ Onleesbaar, ‘Verslag’, 8 juli 1916, SAA MA 700#879.

⁷⁹ Brief van Wilm aan Antwerpse politie, 8 maart 1915, SAA MA 700#879.

⁸⁰ Schmit, F aan Antwerpse politie, 19 april 1916, SAA MA 700#879.

van de Sûreté op reeds bestaande praktijken, maakte deze de overnachtingsregisters wel bijzonder vatbaar voor discussie. Voor de Sûreté werd het overnachtingsregister het eerste middel om mobiele criminelen op te sporen, maar tegelijk nam het een ambigue houding aan ten opzichte van de verifieerbaarheid van de gegevens erin. Mocht de hotelier de identiteit van zijn gasten wel verifiëren? En zo ja, hoe?

Het is ook pas in deze periode dat de discussies zich concentreren omtrent de inherente diversiteit van de accommodatiesector en haar gebruikers. In de laatste decennia van de eeuw komt zowel de registratie in de diverse accommodatievormen, als de registratie van de diverse accommodatiegebruikers ter discussie. Vooral in controle van de accommodatiesector werden hier legislatieve stappen gezet: de Sûreté instrumentaliseerde het KB van 30 december 1900 om vermeende criminele kosthuizen/pensions structureel te incorporeren in het registratieregime. Maar voor de gasten zelf was sinds het begin van de eeuw niets veranderd. Ongeacht iemands beroep, sociale stand, of intentie van bezoek, was iedereen onderhevig aan hetzelfde regime – dit tot grote frustratie van (vooral Britse) toeristen. In een sector gekenmerkt door diversiteit was het beleid relatief eenduidig – in theorie. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of dit binnenin de stad eveneens het geval was. Werden arbeiderslogementen structureel meer gecontroleerd door politie dan toeristische-commerciële hotels? En welke groepen werden dan geïsoleerd? Enkel zo kunnen we achterhalen of de overnachtingsregisters, ondanks haar inherente paradoxen, erin slaagden hun impliciete doel van het beschermen van de publieke orde, te bereiken. Of was het dan toch papier om de stoff aan te steken?

BIBLIOGRAFIE

- BARMASH, Pamela. *The Laws of Hammurabi. At the Confluence of Royal and Scribal Traditions.* New York: Oxford University Press, 2020.
- BEELAERT, Bram. *Red Star Line Antwerpen : 1873-1934 /.* Leuven: Davidsfonds Uitgeverij, 2013.
- BRENNER, Neil. "The Urban Question and the Scale Question: Some Conceptual Clarifications." In *Locating Migration. Rescaling Cities and Migrants*, edited by Nina Glick Schiller and Ayşe Çağlar, 23–41. Ithica & London: Cornell University Press, 2011.
- CAESTECKER, Frank. *Alien Policy in Belgium, 1840-1940. The Creation of Guest Workers, Refugees and Illegal Aliens.* New York: Berghahn Books, 2000.
- . and Torsten FEYS. "East European Jewish Migrants and Settlers in Belgium, 1880-1914: A Transatlantic Perspective." *East European Jewish Affairs* 40, no. 3 (2010): 261–84.
- COENE, Johan. *"De Opvang van Landverhuizers Te Antwerpen (1872-1914)."* Rijksuniversiteit Gent, 1998.
- COOLSAET, Rik. *België En Zijn Buitenlandse Politiek 1830-2015.* Uitgeverij Van Halewyck, 2014.

- COPPENS, Alexander. “Tussen Beleid En Administratieve Praktijk. De Implementatie van Het Belgisch Migratiebeleid in Negentiende-Eeuws Brussel.” Vrije Universiteit Brussel, 2017.
- . and Ellen DEBACKERE. “De Toepassing van Het Belgische Immigratiebeleid in de Negentiende Eeuw. Omzendbrieven Als Schakels Tussen Het Centrale En Lokale Beleidsniveau (1830-1914).” *Belgisch Tijdschrift Voor Nieuwste Geschiedenis* 65, no. 2/3 (2015): 12–45.
- COUPAIN, Nicolas. “L’expulsion Des Étrangers En Belgique (1830-1914).” *Belgisch Tijdschrift Voor Nieuwste Geschiedenis* 1, no. 2 (2003): 5–48.
- CROOK, Tom. “Accommodating the Outcast: Common Lodging Houses and the Limits of Urban Governance in Victorian and Edwardian London.” *Urban History* 35, no. 3 (2008): 414–36.
- DE KOSTER, Margo, Barbara DERUYTTER, and Antoon VRINTS. “Police–Public Relations in Transition in Antwerp, 1840s–1914.” *European Review of History: Revue Européenne d’histoire* 25, no. 1 (January 2, 2018): 147–65. <https://doi.org/10.1080/13507486.2017.1327514>.
- DE MUNCK, Bert, and Anne WINTER. “Regulating Migration in Early Modern Cities: An Introduction.” In *Gated Communities? Regulating Migration in Early Modern Cities*, edited by Bert De Munck and Anne Winter. London: Routledge, 2012.
- DEBACKERE, Ellen. “The Use of Travel and Identity Documents in Antwerp During the Second Half of the Nineteenth Century.” In *Migration Policies and Materialities of Identification in European Cities. Papers and Gates, 1500–1930s*, edited by Hilde Greefs and Anne Winter. New York: Routledge, 2018.
- . *Welkom in Antwerpen? Het Antwerpse Vreemdelingenbeleid, 1830-1880*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2020.
- FAHRMEIR, Andreas. “Conclusion.” In *Migration Policies and Materialities of Identification in European Cities. Papers and Gates, 1500–1930s*, edited by Hilde Greefs and Anne Winter. New York: Routledge, 2018.
- FEYS, Torsten. “From Queen of Seaside Resorts to Expulsion Corridor: Monitoring the Entry, Stay, and Expulsion of Foreigners in Ostend (1838–1914).” *Journal of Tourism History* 12, no. 3 (September 1, 2020): 213–36. <https://doi.org/10.1080/1755182X.2020.1856203>.
- GREEFS, Hilde, and Anne WINTER. “Introduction.” In *Migration Policies and Materialities of Identification in European Cities: Papers and Gates, 1500–1930s*, edited by Hilde Greefs and Anne Winter. New York: Routledge, 2018.
- ICHAU, Elke. “De Antwerpse Logementsector in de Negentiende Eeuw (1813-1885).” *Geschiedenis*. Universiteit Antwerpen, 2005.
- JAMES, Kevin. “Aliens, Subjects and the State: Surveillance in British Hotels during World War I.” *Immigrants & Minorities* 36, no. 3 (September 2, 2018): 199–231. <https://doi.org/10.1080/02619288.2018.1540933>.
- JOURDAIN, Virginie. “L’hôtellerie Bruxelloise 1880-1940. Acteurs, Structures et Logiques Spatiales d’un Secteur Multiforme.” Vrije Universiteit Brussel, 2011.
- LÉVY-VROELANT, Claire. “Les avatars de la ville passagère.” *Les Annales de la Recherche Urbaine* 94, no. 1 (2003): 96–106. <https://doi.org/10.3406/aru.2003.2514>.
- . “Un Siècle de Surveillance Des Garnis à Versailles: 1830-1930.” In *Police et Migrants*. France, 1667-1939. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2001.
- LIS, Catharina. *Social Change and the Labouring Poor: Antwerp, 1770-1860*. Yale University Press, 1986. <https://www.jstor.org/stable/j.ctt2250w84>.

- LOOCKX, Kristof. “*From Sail to Steam. Two Generations of Seafarers and the Maritime Labour Market in Antwerp, 1850-1900.*” Department of History. Universiteit Antwerpen/Vrije Universiteit Brussel, 2020.
- MILLIOT, Vincent. “La Surveillance Des Migrants et Des Lieux d’accueil à Paris Du XVIe Siècle Aux Années 1830.” In *La Ville Promise. Mobilité et Accueil à Paris (Fin XVIIIe-Début XIXe Siècle)*, edited by Daniel Roche, 21–76. Paris: Fayard, 2000.
- MOCH, Leslie Page. *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650.* Bloomington: Indiana University Press, 2003.
- SALZBERG, Rosa. “Controlling and Documenting Migration via Urban ‘Spaces of Arrival’ in Early Modern Venice.” In *Migration Policies and Materialities of Identification in European Cities. Papers and Gates, 1500–1930s*, edited by Hilde Greefs and Anne Winter. New York: Routledge, 2019.
- TORPEY, John. “Passports and the Development of Immigration Controls in the North Atlantic World During the Long Nineteenth Century.” In *Migration Control in the North-Atlantic World. The Evolution of State Practices in Europe and the United States from the French Revolution to the Inter-War Period*, edited by Andreas Fahrmeir, Olivier Faron, and Patrick Weil, 73–90. New York/Oxford: Berghahn Books, 2003.
- VERBRUGGEN, Thomas. “*Maids on the Move. The Migration of Foreign Domestic Servants to Antwerp and Brussels (1850-1910).*” University of Antwerp/Vrije Universiteit Brussels, 2020.
- WINTER, Anne. *Migrants and Urban Change: Newcomers to Antwerp, 1760-1860.* London: Pickering & Chatto, 20.

